

शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण : समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. भगवान सुरेश मनाळ

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर

गोष्टवारा : -

भारतातील शेतकरी अनेक समस्यांनी त्रस्त आहेत. या समस्यांचा अप्रत्यक्ष आणि थेट शेतकऱ्यांच्या जीवनावर परिणाम होतो. कारण शेती संबंधित सर्व प्रकारचे घटक हे शेती व्यवसाय आणि शेतकरी यांच्या विरुद्ध असलेले दिसून येतात. कारण आज देशातील शेतकऱ्यांची अवस्था काय आहे, हे सांगण्यासाठी कोणत्याही आकड्यांची गरज नाही. देशातील सर्वाधिक जनता ज्या शेतीवर अवलंबून आहे, त्या कृषिक्षेत्राच्या दारुण स्थितीला महत्वाचे कारण आहे ते म्हणजे आजपर्यंतच्या सरकारची कृषिविषयक धोरणे. ज्यात प्रामुख्याने शेतमालाचे न परवडणारे भाव, याखेरीज खते, बि-बियाणे, औषधी, शेती अवजारे, मजुरी आणि यासारख्या शेतीशी संबंधित बाबीतील वाढता खर्च या सर्व बाबतीतील शासनाची भूमिका आणि धोरण ठाम नाही. त्यामुळे शासकीय धोरणांमधून कृषी क्षेत्राला भेडसावणाऱ्या मुख्य समस्यांना बगल दिली जात आहे. तर दुसरीकडे फक्त कर्जमाफीसारख्या योजना आणून शेतकऱ्यांचे सरकारवरचे अवलंबित्व वाढविले जात आहे, हे भयानक आहे. शेती करताना लागणारा एकूण खर्च, मजूर, वाहतूक, बाजार समित्या, व्यापारी, दलाल, निसर्ग, ग्राहक या सर्वांना शेतकऱ्याकडूनच कोणाला त्यांचा नफा, कोणाला मोबदला, कोणाला कमिशन, कोणाला दलाली, कोणाला हमाली, पीककर्जाचे व्याज, सावकाराचे व्याज यासारख्या उत्पन्नाच्या पळवाटा निर्माण झालेल्या आहेत. सरकारला सत्तेवर येण्यासाठी किंवा शासन टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांच्या जनतेसाठी जिवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती नियंत्रणात ठेवणे, कोणाला स्वस्तात जिवनावश्यक वस्तू वाटणे, कोणाला फुकट देणे, विरोधी पक्षांचे राजकारण करून वस्तूंच्या किंमतीत वाढ न होऊ देण्यासाठी सरकारवर दबाव आणणे, निसर्गाचा लहरीपणा इत्यादी अनेक बाबींचा जोखड हा कित्येक दशकांपासून शेती आणि शेतकरी यांच्याच खांद्यावर पडत आलेला आहे. नवीन तंत्रज्ञान, सिंचनाच्या सोयी, विज, खते, सुधारित बियाणे, किटकनाशके, खते, रस्ते, वाहतूक साधने

इत्यादिमुळे कृषी उत्पादन जरूर वाढले पण त्याचा फायदा शेतकरी सोडून बाकी सर्वांना झाला. शेतकरी आहे तेथेच आहे उलट कर्ज बाजारी झाला आहे. प्रस्तुत लाघुशोध निबंधाच्या माध्यमातून भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे बिघडते अर्थकारण याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कीवर्ड -

भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण.

प्रास्ताविक : -

भारतीय समाजातील सर्वात मोठा भाग व्यापलेल्या शेतकऱ्यांना आजही परिपूर्ण असे आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगता येत नाही. शेती कितीही मोठी असली तरी आज बहुतेक शेतकऱ्यांची अवस्था, त्यांचे दैनंदिन जीवन, त्यांची आर्थिक बाबीतील स्वयंपूर्णता हलाखीची, दयनीय आणि बेभरोशाची असलेली दिसून येते. शासकीय ध्येय धोरणांचा विचार करता शेतकऱ्यांना शेतीविषयक स्वातंत्र्य नाकारून, त्यांना बाजारपेठीय प्रवेश नाकारून त्यांच्यासमोर कर्जमाफीचे तुकडे फेकण्याचे धोरण म्हणजे त्यांच्या आत्मसन्मानाला मिळालेली ठोकर आहे. शेतकऱ्यांना दारिद्र्यात लोटून कुठल्याच देशाने विकास साधला नाही, हे सर्वप्रथम समाज आणि शासन यांनी लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. सद्यस्थितीत भारतीय शेतीला अनेक गंभीर आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे, ज्यामुळे शेतीतील वाढ आणि शाश्वतता रोखली जात आहे. या आव्हानांमध्ये नैसर्गिक पातळीवर विचार करता अनियमित मान्सून आणि हवामान बदलामुळे उत्पन्नातील अस्थिरता, मर्यादित पीक वैविध्यता ज्यामुळे शेतीतील असुरक्षितता यात वाढ होते, तसेच असमान जमीन वितरणामुळे सामाजिक असमानता कायम राहते, यांत्रिकीकरणामुळे अडथळा आणणारी खंडित जमीन, असुरक्षित जमीन गुंतवणुकीला अडथळा आणणारी असुरक्षित जमीन, आणि शेतमजुरांसाठी अपुरी मजूर परिस्थिती यांचा समावेश होतो. याव्यतिरिक्त, अत्यावश्यक निविष्टांची कमतरता, अविश्वसनीय सिंचन, अपुरे यांत्रिकीकरण आणि अकार्यक्षम विपणन प्रणाली

यासारख्या समस्या एकत्रितपणे कमी उत्पादकता आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी करण्यास कारणीभूत ठरतात.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत शोध निबंधाची रचना ही पुढील उद्दिष्टे समोर ठेवून करण्यात आलेली आहे.

1. भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण याचे विश्लेषण करणे.
2. शेती व्यवसायाचे बिघडलेले अर्थकारण आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या यावर चर्चा करणे.
3. नैसर्गिक संकटे, शेतीची दुरावस्था आणि संकटातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
4. शासकीय हमीभाव आणि पिक विमा या संदर्भातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती यांचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाचे गृहितक :-

देशाच्या भवितव्याचा दूरगामी विचार केला तर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजल्या जाणाऱ्या शेती व्यवसायावरील उपजीविका भागविणारा शेतकरी आणि एकंदरीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आगामी स्वरूप हे चिंताजनक दिसून येते, हे सिद्ध होते.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून गुणात्मक आशय विश्लेषण व चिकित्सक विश्लेषण ही पद्धती वापरली आहे. भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण याचे विश्लेषण करणे, नैसर्गिक संकटे, शेतीची दुरावस्था आणि संकटातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास, शासकीय हमीभाव आणि पिक विमा या संदर्भातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती आणि निगडीत समस्यांचा आणि त्यावरील उपायांचा अभ्यास प्रस्तुत लघुशोध निबंधाच्या आधारे मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

➤ **भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण याचे विश्लेषण:** देशात सध्या महागाईचा आगडोब उसळला असून शेती देखील त्यातून सुटलेली नाही. खते आणि औषधांच्या वाढत्या किमतीमुळे शेतकरी पूर्णपणे होरपळला गेलेला असून शेती करायची म्हटली तर हातात पैसा नाही आणि सोडायची म्हटली तर उदरनिर्वाह कसा चालवायचा असा प्रश्न सध्या शेती व्यवसायात निर्माण झालेला आहे. महागाई वाढली हे सांगायचे कुणाला? राज्यकर्त्यांना सांगावे तर रशिया युकेन युद्धाचे कारण दाखवून हात वर केले जातात. युद्ध दोन

परकीय देशांची मात्र त्याची झळ देशातील जनतेला बसू नये यासाठी खबरदारी घेण्याची जबाबदारी कुणाची? या प्रश्नाचे उत्तर शेतकरी सध्या शोधत आहेत. नागरिकांच्या गरजेच्या आणि मूलभूत प्रश्नांवर चर्चा न करता सतत हिंदू-मुस्लिम, ट्रिपल तलाक, ताजमहल, कुतुब मिनार असल्या विषयावर तासनतास चर्चा घडवणाऱ्या मीडियाला शेतकरी आणि सामान्य जनतेचे काहीच घेणे-देणे राहिलेले नसून मीडिया केंद्र सरकारची पीआर एजन्सी झालेला दिसून येतो आहे. शेतकऱ्यांना आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांच्या दावणीला बांधण्यात येत असून त्याचा परिणाम शेतीच्या अर्थकारणावर झालेला दिसून येतो. रशिया युकेनचे कारण आताचे असले तरी या आधी देखील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे लक्ष घायला कुणालाही वेळ मिळालेला नाही. कृषिप्रधान देशात स्वातंत्र्यानंतर इतक्या खराब परिस्थितीत शेती कधीच सापडलेली नव्हती. उत्पादन वाढीचा आग्रह सरकार दाखवते तर दुसरीकडे यासाठी लागणारा लागणारा मूलभूत सुविधा सरकार उपलब्ध करण्यात अपयशी ठरत आहे. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी काम करण्याची इच्छाशक्ती सरकारकडे राहिलेली नाही असे दिसून येत आहे तर दुसरीकडे कीटकनाशक, तणनाशक आणि खते यांच्या तुलनेत झालेल्या दरवाढीने शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडले आहे. आधुनिक शेतीकडे वळत असताना शेतीच्या खर्चात देखील मोठी वाढ झालेली असून यांत्रिकीकरण करण्यात आलेले असले तरी त्यासाठी लागणारा खर्च देखील मोठा आहे. शेतीच्या कामासाठी मजूर मिळत नाहीत त्यामुळे मजूरच मालक झालेले असून ते सांगतील त्या पद्धतीने शेतकऱ्यांना नागविण्यात येत आहे. बहुतांशी खताचे दर पंधराशेच्या पुढे गेलेले असून त्याचा एकत्रित परिणाम शेतीच्या बिघडलेल्या गणितावर झालेला आहे. इतकी महागडी खते घालून उत्पादन तरी किती घ्यायचे आणि घेतले तर त्याला योग्य तो भाव मिळेल का? या भीतीपोटी देखील शेतकरी धास्तावला असून सरकारी पातळीवर मात्र शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी प्रचंड उदासीनता दिसून येत आहे.

➤ **शेती व्यवसायाचे बिघडलेले अर्थकारण आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :** २०२४ या वर्षीच्या

पहिल्या सहामाहीतच महाराष्ट्रातील १२६७ शेतकऱ्यांनी आर्थिक विवंचनेतून आत्महत्या केल्या आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यातील अमरावती विभागात सर्वात जास्त ५५७ आत्महत्यांची नोंद झाली आहे. त्या खालोखाल संभाजीनगर विभागात ४३० शेतकऱ्यांनी स्वतःचे जीव घेतले, नाशिकमध्ये १३७, नागपुरात १३० आणि पुणे जिल्ह्यात १३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. गेल्या वर्षी तब्बल २८५१ शेतकऱ्यांनी सतत येणाऱ्या आपत्तींनी निराशाग्रस्त होत आत्महत्या केल्या. २०२२ साली त्यापेक्षाही जास्त २९४२ कर्जबाजारी शेतकऱ्यांनी आपला जीव घेतला. त्या आधी २०२१ साली हीच संख्या २७४३ होती. यातला प्रत्येक आकडा हा त्यांच्यावर आलेल्या अनेक संकटांच्या अवघड ओझ्याचं प्रतीक आहे. या राज्यात वेळोवेळी होत असलेल्या शेतकरी आंदोलनांमुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या बाहेर तरी येतात, दुर्लक्षित राहत नाहीत. तरीही, ही हृदयद्रावक संख्या राज्यात असलेल्या या संकटाचे गंभीर चित्र दर्शवते. महाराष्ट्रातील शेतकरी वारंवार पडणारा दुष्काळ आणि कर्ज याच्या दुष्टचक्रात सापडत असून आणि त्यात आता हवामान बदलाच्या संकटाने भर घातली आहे. अलीकडच्या काळात नोव्हेंबर, डिसेंबर, फेब्रुवारी, एप्रिल आणि मे या महिन्यांत अवकाळी पाऊस आणि गारपिटीने राज्यातील रबी पिकांचे आणि त्या मोसमात येणाऱ्या फळांचे अतोनात नुकसान झालेले दिसून येते. एप्रिल ते जून महिन्यात विकली जाणारी पिके म्हणजे शेतकऱ्यांसाठी जीवनदायी असतात. त्यांच्यापासून मिळणारे उत्पन्न कर्ज फेडण्यासाठी आणि पुढच्या पेरणीच्या मोसमात बियाणे, खते आणि कीटकनाशके विकत घेण्यासाठी अत्यंत गरजेचे असते. वाढत्या पावसामुळे कीटकांचा प्रादुर्भाव ही वाढला आहे. महाराष्ट्र राज्याचा हवामान बदलाला तोंड देण्यासाठी बनवलेला कृती कार्यक्रम राज्यात सतत होणारे दुष्काळ, पूर, वादळ यांच्याशी मुकाबला करण्यास तोकडा आहे. आज राज्यात जवळ जवळ ६८ टक्के लागवडीयोग्य जमीन दुष्काळाच्या सावटाखाली आहे. राज्याच्या 'The Energy and Research Institute' (TERI) ने इशारा दिला आहे की, सतत वाढत जाणाऱ्या तापमानाने पिकांचे उत्पादन कमी होण्याची दात शक्यता आहे.

कृषी विज्ञान शास्त्रज्ञांनी हल्लीच केलेल्या अभ्यासात सिध्द झाले आहे की तापमानात १ ते ४ अंश सें. वाढ झाल्यास पिकांच्या उत्पादनात झपाट्याने घट होऊ शकते.

➤ **शेतीक्षेत्राचा कमी कमी होत जाणारा हिस्सा आणि कमी होणारे उत्पादन :** २०११-१२ ते २०२२-२३ या काळात सेवा क्षेत्राने महाराष्ट्राच्या GSVA मध्ये ५७.१ टक्के भाग व्यापून वर्चस्व निर्माण केले आहे. त्या पाठोपाठ उद्योग क्षेत्राचा ३०.९ टक्के हिस्सा आहे. आणि उरलेल्या १२ टक्क्यांमध्ये शेती आणि त्या संलग्न उपक्रम आहेत. खरे तर महाराष्ट्रात शेतीवर ८२ टक्के लोकांचे जीवन अवलंबून असून, ते सर्वात मोठे उपजीविकेचे साधन आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या 'भारत रोजगार अहवाल २०२४' नुसार भारतात सातत्याने कामगार शेती पासून बिगर शेती उद्योगांमध्ये ओढले जात आहेत. कृषिक्षेत्रातील कामगार मोठ्या प्रमाणात चालू असलेल्या बांधकाम आणि इतर सेवा क्षेत्रात वाढत्या संख्येने सामावले जात आहेत. महाराष्ट्रात हा कल वाढण्याचे मोठे कारण सतत कमी होत चालली जमीनधारणा आहे. १९७०-७१ मध्ये सरासरी लागवडी खालील जमीन होती ४.२८ हेक्टर, ती २०१५-१६ मध्ये १.३४ हेक्टर इतकी खाली आली आहे. शेतकऱ्यांची तरुण पिढी शहरात स्थलांतरीत होत असताना, गावातले छोटे आणि किरकोळ जमीन धारक आपली जमीन सरकारी अधिकारी, उद्योगपती आणि व्यावसायिकांना विकत आहेत. पश्चिम महाराष्ट्रातले कोल्हापूरचे शेतकरी असलेले नसिम सनदी म्हणाले, "तुम्ही बघाल, श्रीमंत आणि शक्तिशाली लोक शेतजमीन खरेदी करत सुटले आहेत आणि आपले शेतकरी त्यांच्याच शेतात मजूर म्हणून काम करत आहेत." शेत जमीन, जी एकेकाळी समृद्धी आणि आत्मनिर्भरतेचे प्रतीक होती, ती आता आपल्याच पूर्वीच्या मालकाला गुलामगिरीच्या आणि निराशेच्या बेड्यात जखडलेले बघत आहे. शेतकरी समाज विशेषतः मराठा समाज ज्याचा महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत ३४ टक्के सहभाग आहे, तो आज आरक्षणाकडे आस लावून बसला आहे. शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये ओबीसी कोट्यातून आरक्षण मिळावे म्हणून मराठा समाज तळमळतो आहे, आंदोलन करतो आहे. या त्यांच्या मागणीमुळे

गावागावात जातीय तेढ उत्पन्न होऊन
'सांप्रदायिकतेचे आव्हान' उभे राहिले आहे.

नैसर्गिक संकटे, शेतीची दुरावस्था आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था : -

बहुतेक वेळा नैसर्गिक आपत्तीच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील विदर्भ, मराठवाडासोबतच उत्तर महाराष्ट्रासह लाखो हेक्टरवरील पिकांचे नुकसान झाल्याचे अंदाज अनेकदा दिसून येत आहे. हे नुकसान हजारो कोटींच्यावर आहे. शेतकऱ्यांचा खरीप हंगाम गेल्यावर रबीचा हंगाम शेतकरी कसा करेल, हा बिकट प्रश्न समोर उभा राहतो, आणि याची भरपाई तात्काळ होणे शक्यच नाही, अशा वेळी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गात कशी येणार, हा मुद्दा विचार करण्यासारखा आहे.

बहुतेकदा खरीपाच्या पिकाच्या वेळी अतिवृष्टी होते, ऑक्टोबर महिन्यात अगोदर व दिवाळीतल्या पावसामुळे शेतीत अतिरिक्त पाणी साचते, सोयाबीन, ज्वारी, बाजरीची कापणी यावेळी झालेली असते किंवा पावसामुळे कापणीला आलेली पिके जमिनीवर आडवी होतात. अशी पिके शेतात भरलेल्या पाण्यामुळे जागेवरच सडतात. कापसाची वेचणी न झाल्यामुळे फुटलेला कापूस जमिनीवर पडतो आणि कापसाच्या बोंडातील सरकी अंकुरली जाते. सोयाबीनच्या शेंगांना अंकुर फुटतात आणि प्रचंड खर्च करून उत्पादित कापसाचे पीक धोक्यात येते. ज्वारीच्या कणसावर कोंब फुटतात. पावसामुळे कापूस-धानावर बुरशीजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव होतो. द्राक्षाची नासाडी होते तर भाजीपाला पिके ही सडतात. आणि नंतर रबीच्या वेळी परतीच्या पावसाचा फटका बसतो, यामुळे विदर्भ, मराठवाडा व उत्तर महाराष्ट्रातील नगदी खरीप व भाजीपाल्याच्या पिकांची तसेच फळबागाची प्रचंड नासाडी होते. विदर्भ, मराठवाडा व उत्तर महाराष्ट्रातील कापूस, सोयाबीन, ज्वारी, बाजरी, धानासोबतच भाजीपाल्याची पिके, तसेच विदर्भातील संत्रा, मोसंबी व उत्तर महाराष्ट्रातील द्राक्ष व केळीचीही प्रचंड हानी झाली अशावेळी होते. असे सर्व पिकांचे ५० ते ८० टक्क्यांपर्यंत नुकसानीची पातळी गाठली जाते. खरीप आणि रबी हंगामात शेतीत टाकलेला उत्पादन खर्च तर जातोच, परंतु दिवाळीत कापणीला आलेली पिके पाण्यात जातात. शेतकऱ्यांच्या तोंडाशी आलेला घास या अस्मानी संकटाने हातातून जातो. राज्याची अर्थव्यवस्था ही शेतीवर निर्भर आहे. या नैसर्गिक संकटामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था धोक्यात येते. खरीप हंगाम गेल्यामुळे

रबीचा हंगाम शेतकरी कसा करेल? त्याच्या हाती पैसाच जर उरलेला नसेल तर मग वर्षभर जगायचे कसे? कर्जाची परतफेड करायची कशी? विजेचे बिल कसे देणार? वर्षभराचा खर्च कसा भागविणार? असे सर्व प्रश्न शेतकऱ्यांच्या बाबतीत वर्षानुवर्षे आहे. खरीप पिकावर कापूस, सोयाबीन, धान, ज्वारी, बाजरी, भाजीपाला या पिकावरच विदर्भ, मराठवाडा व उत्तर महाराष्ट्राची ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबून असते. तीही पिके नैसर्गिक संकटामुळे उद्ध्वस्त झाल्यामुळे धोक्यात आली येते. दरवर्षीच्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे व शेतीमालाला मिळणार्या बेभरवशी भावामुळे अर्थव्यवस्था आधीच नाजूक आहे. संपण्याच्या मार्गावर आहे. त्याचा फटका शहरी उद्योगांनासुद्धा बसतो आहे. या परिस्थितीत साधारणतः ६० कोटी शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती संपुष्टात येऊन उद्योगातील वस्तूंची विक्री कमी होण्याचा धोका निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. याचा परिणाम म्हणजेच एकंदरीतच मंदीची गती वाढेल. उद्योग आणि लघु व्यवसाय बंद होऊन बेरोजगारीही वाढेल. शेती आर्थिक संकटात सापडल्याने असे उलटे चक्र फिरण्याची शक्यता मोठी असते.

शेती उत्पादनास शासकीय हमीभावाचे गाजर : -

सरकारचे हमीभाव खरेदी केंद्र म्हणजे वरातीमागून घोडे असल्याचा प्रकार हा बहुतेकदा दिसून येतो. कारण खरीप पिके निघाल्यानंतर ज्यावेळी दिवाळीच्या दरम्यान शेतकऱ्यांना खरी आर्थिक गरज असते अशावेळी अगोदर काही शेतमाल बाजारात शेतकरी आणतात. परंतु सरकारी यंत्रणेची खरेदी केंद्रे हि यावेळी बहुतेकदा सुरूच नसतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना गरजेपोटी खुल्या बाजारात हमी भावापेक्षा कमी भावाणे व्यापार्यांना शेतमाल विकून मोकळे व्हावे लागते. ही खरेदी केंद्रे वेळेवर केव्हा सुरू होणार, हाही शेतकऱ्यांसाठी गहन प्रश्न आहे. ही केंद्रे सुरू करावी यासाठी व खरेदी केल्यावर त्याचे पैसे मिळावे यासाठीही शेतकऱ्यांना आंदोलन करावे लागते. शेतकऱ्यांनी किती आंदोलने करावी व का करावी? दोन हजार व्यक्ती रोज ग्रामीण भागात रोजगार नसल्यामुळे शहराकडे येतात. त्यामुळे ग्रामीण भाग ओस पडतो आहे. शहराची व्यवस्था गर्दीमुळे डबघाईस येत आहे. 'शेतकऱ्यांचे मरण हेच सरकारचे धोरण' आहे की काय असा प्रश्न अनेकवेळा सर्वसामान्य जनतेस पडतो. त्यामुळे शेती व्यवसाय डबघाईस येण्याची शक्यता निर्माण होते, ग्रामीण अर्थव्यवस्था खिळखिळी होण्यामागे

हा महत्वाचा घटक कारणीभूत आहे. साधारणतः ६० कोटी शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती कमी झाली म्हणून मंदी येऊन उद्योगधंदे बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे.

पिक विमा आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक बोळवणः -

नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या झालेल्या नासाडीची शेतकऱ्यांना तातडीने नुकसान भरपाई मिळावी, अशी कोणतीच प्रणाली सरकारजवळ सध्यातरी दिसून येत नाही. अशा परिस्थितीत शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढते आहे. गेल्या काही दिवसांत रोजच्या रोज तीन-चार शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याच्या बातम्या येत आहेत. नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या झालेल्या नासाडीची मानवी हाताने अधिकारी पंचनामे करतील केव्हा आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत मिळेल केव्हा? शासनाच्या तुटपुंज्या कृषी व महसूल अधिकऱ्यांची संख्या बघता हे शक्य होत नाही. या अनुषंगाने प्रभावी आणि ठोस असा कायदा करण्याची गरज आहे. शेतकऱ्यांवर आलेल्या नैसर्गिक आपत्तीवर शासकीय यंत्रणेने ताबडतोब पारदर्शकपणे पंचनामे करून भरपाईची कार्यवाही सुरु केली पाहिजे. सध्याच्या काळात सर्वच ऑनलाइनच्या जमान्यात शेतीच्या नैसर्गिक आपत्तीचे मोजमाप हॅण्डलाइनच्या फूटपट्टीने का, हाही महत्वाचा प्रश्न आहे. पिकांचे झालेले नुकसान उपग्रहाद्वारे मोजता येऊ शकेल. पंचनामे तातडीने पूर्ण करण्यासाठी उपग्रह व ड्रोनचाही नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करता येईल.

सध्या पिकांना असलेले विमा संरक्षण अत्यंत वादग्रस्त आहे. सरकार पीक विमा लागू केल्याची जाहिरात मोठ्या प्रमाणात करते. शेतकऱ्यांना विम्याचे हप्ते भरतांना अनेक जाचक अटींचा सामना करावा लागतो. विमा कंपनी मात्र नैसर्गिक आपत्तीमध्ये नुकसान भरपाई देतांना जाचक अटींचा आणि नियमांच्या कठड्यात शेतकऱ्यांना त्रास होतो, अशी शेतकऱ्यांची खरी ओरड आहे. कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्याकडून बँका परस्परच सरकार विम्याचे हप्ते त्यांच्या कर्जातून वळते करते. शेतकऱ्यांना याची माहिती सुद्धा राहत नाही. विम्याचा फायदा शेतकऱ्यांना झालेल्या उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत नाममात्र असतो. त्यामुळे विम्याचे संरक्षण देताना तो उत्पादन खर्चावर आधारित असावा. त्यासाठी कायदाच केला पाहिजे. उत्पादन खर्च ही मंडळ विभागाप्रमाणे असला पाहिजे. त्याप्रमाणे प्रत्येक पिकाचा विमा उतरवून सरकारने कायद्याने पीक विम्याचे संरक्षण शेतकऱ्यांना

द्यायला पाहिजे. शासनाने याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना : -

1. जगाचा पोशिंदा समजला जाणारा अन्नदाता शेतकरी वाचला तरच देश वाचेल. तेव्हा शेतीवर नैसर्गिक आपत्ती आली की कायदानुसार गतीने सरकारी यंत्रणा कामाला लागली पाहिजे. उपग्रह व ड्रोनच्या साहाय्याने पंचनामे करून आणि योग्य दरानुसार नुकसान भरपाई त्वरित शेतकऱ्यांच्या खात्यात जमा व्हावी. असा कायदाच करावा. शेतमाल निघण्याच्या अगोदर हमीभाव खरेदी यंत्रणा सुरु करून ४८ तासांत शेतकऱ्यांना चुकारे द्यावे. प्रशासकीय व अनावश्यक खर्च शासनाने कमी करून कृषीचा स्वतंत्र अर्थसंकल्प मांडून शेतीप्रश्नावर ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त खर्च करावे. त्यात सिंचनाच्या सोयी ८० टक्क्यांपर्यंत वाढवून नैसर्गिक आपत्तीची रक्कम शेतकऱ्यांना ताबडतोब मिळावी.
2. ग्रामीण भागातील १० किलोमीटर परिसरात शेतीमाल साठवणुकीसाठी गोदामे तर भाजीपाला व फळांच्या साठवणुकीसाठी शीतगृहे व त्यावर त्वरित कर्ज देण्याची व्यवस्था उभी करावी. शेतकऱ्यांच्या शेतापासून तर बाजारापर्यंत पक्के रस्ते, २४ तास वीज, पाणी उपलब्ध करून द्यावे. देशांतर्गत शेतीमाल विक्रीसाठी व निर्यातीसाठी पायाभूत सुविधा उभ्या करून शेतकरीविरोधी कायदे संपविले तर शेती फायद्याची होईल.
3. राज्यातील कृषी विद्यापीठांनीही संशोधनाची दिशा बदलायला हवी. फर्टिगेशन तंत्रज्ञान सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवायला पाहिजे. यामुळे शेतकऱ्यांचा कल फलोत्पादन क्षेत्राकडे वळून आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यास उपयुक्त ठरेल. पिकांबरोबरच पाणी नियोजन हा महत्वाचा मुद्दा आहे. इस्त्रायलसारख्या देशात कमी पाण्यावर शेती केली जाते. हा अनुभव आणि तंत्रज्ञान आपल्या कडील शेतीत राबविण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
4. सरकार म्हणते की शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होईल अशावेळी देशातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करायचे असल्यास कृषिक्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. देशातील कृषिविषयक सर्वात मोठी संस्था भारतीय कृषी अनुसंधान परिषद

(आयसीएआर), प्रत्येक राज्यातील कृषी विद्यापीठे व कृषी विज्ञान केंद्र यांनी आजपर्यंत शेतकऱ्यांना फक्त गहू, तूर आणि भाताच्या जातीच जास्त दिल्या आहेत. यामुळे शेती व शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी संशोधन होणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांना विविध पीक घेण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याची गरज आहे. पारंपरिक पीकपध्दतीत बदल करण्यासाठी आता प्रयत्न व्हायला हवेत, तरच शेती व्यवसायाचे गणित सुधारण्यास मदत होईल.

5. मोफत वीज ,कर्ज माफी या योजना देवून एका अर्थाने सरकारने शेतकरी दुबळा लाचार व परावलंबी केला आहे. मोफत देण्यापेक्षा अगदी नाममात्र दराने पुरेशी २४ तास वीज व पूर्ण पिक उभारणी साठी आवश्यक रकमेचे कर्ज दिले पाहिजे. कारण जे तुटपुंजे कर्ज दिले जाते त्यात पिक काढणीला येईपर्यंत होणारा खर्च या तुटपुंज्या कर्ज रकमेतून भागत नाही. परिणामी पिक बहरात येते. मात्र त्याच वेळी शेतकऱ्याचे भांडवल संपलेले असते. शेतीसाठी कर्ज देणाऱ्या सहकारी संस्था सक्षम होण्यासाठी प्रत्येक संस्थेला पदवीधर प्रशिक्षित सचिव देऊन त्यास फक्त एकाच संस्थेवर नियुक्त केले पाहिजे.
6. शेती उत्पादनाचे बाबतीत आयात निर्यात धोरण हे देशांतर्गत उत्पादित होणारे उत्पादन व देशातील जनतेची गरज याचेशी निगडित असले पाहिजे. हमी भाव व परदेशातून आयात केलेल्या उत्पादनाचे दर याचा वेळोवेळी किंवा वर्षाच्या सुरवातीस आढावा घेवून ज्या शेती उत्पादनास आपल्याकडे जादा खर्च येतो, ते उत्पादन आयात केलेले फायद्याचे राहिल असेच उत्पादन आयात करावे. त्यामुळे देशातील उत्पादक व ग्राहक यांचे हित साधले जाईल.
7. शेती उत्पादन हे नाशवंत असल्याने कोणत्या पिक उत्पादनाची किती गरज देशातील जनतेची आहे हे विचारात घेवून अनियंत्रित पिक घेण्याचे पद्धतीवर नियंत्रण आणावे लागेल. ते कसे आणायचे? तर त्यासाठी केंद्रीय कृषी विभागाचे किंवा राज्य कृषी विभागाच्या यंत्रणेमार्फत देशातील गरजेनुसार पिक परवाना शेतकऱ्यांना देऊन परवाना प्राप्त पिकाचेच उत्पादन घेण्यास चालना देणे. बिगर परवाना उत्पादित पिकास संरक्षण देऊ नये. त्यामुळे

आधारभूत किंमत व झालेले उत्पादन याचा मेळ बसून गरजेपेक्षा जादा उत्पादन बाजारात येणार नाही. मागणी व पुरवठा याचा समतोल साधला जाईल. त्यामुळे उत्पादनाचे जे बाजार भाव पडतात ते पडणार नाहीत. पिक परवाने देताना भौगोलिक पूरक परिस्थिती पाहूनच परवाने दिले जातील. परिणामी उत्पादनाची महत्तम मर्यादा व उत्पादन खर्च याचा मेळ बसेल.

8. ठिबक सिंचना साठी चालना देणे. असे संच रास्त किमतीत दीर्घमुदतीचे कर्जयोजने अंतर्गत कमी व्याजदराने उपलब्ध करून दिले पाहिजे. पाणी अडवा पाणी जिरवा हा कार्यक्रम सतत चालू ठेवून त्यावर होणारा खर्च व उपलब्ध पाणी याचे ऑडीट झाले पाहिजे.

समारोप

थोडक्यात शेती समस्यांचे निराकरण, नियोजन, विचार व कृती सामूहिकपणे करणे महत्वाचे आहे. बचतीची सवय, आर्थिक नियोजन, आर्थिक शिस्त, प्रयोगशीलता व सामूहिक विचारप्रक्रिया चालवून एकमेकास सहाय्य केले तरच शेतकऱ्यांच्या स्थितीत सुधारणा व शेतीचा विकास होईल. शेतकऱ्यांच्या हिताची तळमळ असलेल्या व्यक्ती, संस्था, पक्ष, चळवळी ह्यांनी ही प्रक्रिया समजून घ्यावयास हवी.

संदर्भग्रंथ सूची : -

- ✦ डॉ. घाटगे, एल एन आणि डॉ. वावरे, ए. के. (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन १३१२, शिवाजीनगर पुणे ४११००५. प्रथमावृत्ती.
- ✦ डॉ. देसाई व डॉ. सौ. भालेराव, '१९९८' भारतीय अर्थव्यवस्था', निराली प्रकाशन' ४१, बुधवार पेठ, पुणे-४११००२.
- ✦ खेर सी. पं. 'दारिद्र्याची संकल्पना आणि निवारण', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. शनिवार पेठ, पुणे-४११०३०.
- ✦ डायगव्हाणे उषा, खापेकर भावना, कावडकर वंदना, 'प्रथमावृत्ती २०१८', 'भारतीय अर्थव्यवस्था', साई ज्योती पब्लिकेशन, नागपूर.
- ✦ कविमंडन विजय, (२०१३), 'कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ Ruddar Datt & K.P. M. Sundharam (2004), 'Indian Economy' S. Chand & Company Ltd, Ram Nagar New Delhi 110055